

4. Потебня А. А. Теоретическая поэтика / А. А. Потебня. – СПб. : Филологический факультет СПбГУ ; М. : Изд. центр «Академия», 2003. – 384 с.
5. Рассказов Ю. С. Теоретическая поэтика литературного произведения [Электронный ресурс] / Ю. С. Рассказов. – Режим доступа : <http://www.proza.ru/2009/11/08/231>
6. Рикёр П. Конфликт интерпретаций. Очерки о герменевтике / П. Рикёр ; [пер. с фр. и вступ. ст. И. Вдовиной]. — М. : КАНОН-пресс-Ц ; Кучково поле, 2002. — 624 с. — (Серия «Канон философии»).
7. Тюпа В. И. Анализ художественного текста / В. И. Тюпа. – М. : Академия, 2006. – 336 с.
8. Федоров В. В. Поэтический мир и творческое бытие // Проблемы поэтического бытия / В. В. Федоров. – Донецк : ДонНУ, 2008. – С. 309–396.
9. Фізер І. Психолінгвістична теорія Олександра Потебні: Метакритичне дослідження / І. Фізер ; [передм. І. Дзюби]. – К. : Обереги, 1996. – 192 с.

УДК 821.161.2:929:821.161.1:929Чехов].09

В. О. Борбунюк

Харківська державна академія дизайну і мистецтв

Українська чеховіана кінця XIX – початку XX ст.: Михайло і Марія Грушевські

Борбунюк В. О. Українська чеховіана кінця XIX – початку XX ст.: Михайло і Марія Грушевські.

У статті осмислюється літературно-критичний доробок Михайла і Марії Грушевських, пов'язаний із творчістю А. Чехова. Дослідження наглядно демонструє, що завдяки подружжю Грушевських українською культурною спільнотою був «присвоєний»/засвоєний один із найвизначніших загальнолюдських художніх здобутків – чеховський феномен, закладено підвалини розвитку українського чехознавства, накреслено перспективи для подальших досліджень. Український чеховський проект, започаткований Грушевськими, є не лише продовженням діалогу між двома культурами, але й одним із об'єднуючих культуротворчих чинників української нації.

Ключові слова: чеховіана, інтерпретація, контекст, літературно-критична спадщина, переклад.

Борбунюк В. А. Украинская чеховиана конца XIX – начала XX в.: Михаил и Мария Грушевские.

В статье осмысливается литературно-критическое наследие Михаила и Марии Грушевских, связанное с творчеством А. Чехова. Исследование наглядно демонстрирует, что благодаря супругам Грушевским украинская культурная общественность «присвоила»/усвоила одно из наиболее выдающихся общечеловеческих художественных достижений – чеховский феномен, ими были заложены основы украинского чеховедения, намечены перспективы дальнейших исследований. Украинский чеховский проект, начатый Грушевскими, был и остаётся не только продолжением диалога между двумя культурами, но и одним из объединяющих культуротворческих факторов украинской нации.

Ключевые слова: чеховиана, интерпретация, контекст, литературно-критическое наследие, перевод.

Borbunyk V. O. Ukrainian Chekhovian of the end of the XIX – early XX centuries: Mikhail and Mariya Grushevsky. The article describes the works of Mariya and Mykhaylo Grushevsky, related to the work of A. Chekhov, translation and scientific and critical reflection of his works on the pages of "Literary and scientific journal". It was shown that translations of M. Grushevskaya were performed at a high professional level in line with the new requirements for the translation technology of the early twentieth century, which increased attention to the purity and correctness of the Ukrainian language. The Chekhov knowledge activity of Grushevsky testifies to the soundness of philological training, profound knowledge of the subject under discussion, tolerance and constructiveness of the assessments. The research clearly demonstrates that thanks to Mykhaylo and Mariya Grushevsky, the Ukrainian nation was "conquered" / mastered one of the most prominent human cultural achievements - the Chekhov phenomenon, the foundations of the development of Ukrainian Chechen studies, the prospects for further research. The Ukrainian Chekhov project, initiated by Mykhaylo and Mariya Grushevsky, was and remains not only a continuation of the dialogue between the two cultures, but also one of the unifying cultural cultivating factors of the Ukrainian nation.

Key words: association, interpretation, context, literary-critical heritage, translation.

У вітчизняному академічному просторі дискусій про стан сучасного українського чехознавства на кшталт «Український шекспірівський проект – бути чи не бути?» [15] не виникає. Це пов'язано, насамперед, із станом наукових студій творчості А. Чехова, тим значним внеском у розвиток сучасного чехознавства, який роблять українські літературознавці

(А. Головачова, В. Звиняцьковський, І. Лосієвський, Н. Нікіпелова, Я. Поліщук, В. Силантьєва, Т. Шеховцова та ін. [4; 7; 8; 9; 10; 12; 13; 14; 26; 27; 28]) і музезнавці (зокрема, співробітники Будинку-музею А. П. Чехова у м. Суми), а також відлунням традицій Чеховських читань у Ялті в рамках інших Міжнародних конференцій, які проводяться в Україні, неослабним інтересом до творів письменника з боку українського театру – модерними

театральними проектами, що сприяють, своєю чергою, появи численних театральних рецензій і наукових розвідок на цю тему. Між тим, проблеми українського «чеховського» проекту все ж існують. Насамперед, це не просто сповільненість (як шекспірівських), а взагалі відсутність кваліфікованого перекладу творів письменника українською мовою, у тому числі Повного зібрання творів і листів у 30 томах (рос. Полное собрание сочинений и писем в 30 томах. М. : Наука, 1974–1983). Однак своє право на власного україномовного А. Чехова Україна заявила ще наприкінці XIX століття спільними зусиллями подружжя Грушевських. Цей промовистий історико-філологічний дискурс, без сумніву, знімає питання, чи потрібен український Чехов сьогодні.

Дотепер проблема витоків українського чехознавства, внеску Михайла і Марії Грушевських у популяризацію творчості російського письменника в Україні, закладення ними підвалин вивчення творчості А. Чехова у вітчизняному літературознавстві залишалася поза увагою дослідників. Наявні розвідки про історію рецепції А. Чехова українською критикою мають пізніші хронологічні межі, тому у центрі уваги – рецепція творчості А. Чехова М. Рильським, Л. Мосендзою та П. Загребельним. Як наслідок, відстежуючи критичну рецепцію А. Чехова в її розвитку, дослідник залишає імена Грушевських за рамками свого ґрунтовного дослідження [13:64]. Так само «губиться» чехознавчий доробок М. Грушевського і в спеціальних нечисельних дослідженнях його літературно-критичної спадщини [2; 24]. Внесок в українську чеховіану М. Грушевської взагалі залишився у затінку заслуг чоловіка. Її чеховські переклади з моменту першого друку жодного разу не републікувалися. У радянському літературознавстві треба було мати «наукову мужність» (вислів Т. Шмігера), щоб згадати ім'я М. Грушевської у тогочасному політико-літературному дискурсі навіть як «антирадянського» перекладача (докладніше про це див: [29]). Новітнім поштовхом до вивчення теми «М. Грушевський – літературний критик» стало видання у 2008 році окремого тому літературно-критичної спадщини письменника, який було сформовано із статей, розпоршених по малодоступних для широкого загалу періодичних виданнях. Увійшли до нього і чеховські роботи. Однак після републікації вони все ще не введені у сучасний науковий дискурс. Вважаємо, настав час заповнити лакуни в історії української інтелектуальної думки.

Метою нашої розвідки є аналіз доробку Марії і Михайла Грушевських, пов'язаного з літературною творчістю А. Чехова, перекладом і науково-критичним осмисленням його творів на сторінках «Літературно-наукового вістника» (тут і далі у

назві журналу збережено оригінальний правопис. – В.Б.).

Хронологія публікацій чеховських творів у «Літературно-науковому вістнику» першого львівського періоду видання (січень 1898 – грудень 1906) виглядала наступним чином: 1898 рік. Т. II – «Мужики»; 1899 рік. Т. V – «З дрібних оповідань Антона Чехова»: «Свідомий переступник» («Злоумышленник»), «Твір штуки» («Произведение искусства»), «Плутанина» («Канитель»), «Віст» («Винт»), «Журба» («Тоска»), «Дома» («Дома»), «Івасько» («Ванька»); 1899 рік. Т. VII – «Мое жите», оповідання провінціаліста («Моя жизнь»); 1902 рік. Т. XIX – «З гуморесок А. Чехова»: «Вилізло шило з мішка» («Шило в мешке»), «Кінське назвисько» («Лошадина фамилия»), «Мнюх» («Налим»), «Книга зажалень» («Жалобная книга»), «Мислитель» («Мыслитель»), «Ордер» («Орден»), «Обмова» («Клевета»). Наголосимо, що всі переклади чеховських творів для «Літературно-наукового вістника» були зроблені Марією Грушевською.

Публікація «Мужиків» супроводжувалася переднім словом М. Грушевського. Вивчаючи обставини створення його літературно-критичних публікацій, дослідники вказують, що їх реалізації сприяли дві основні причини – суспільна потреба і зацікавлення самого автора [2:XV]. Не дивно, що чеховських «Мужиків» М. Грушевський-критик оцінює, перш за все, з точки зору суспільної корисності, співвідносячи свій аналітичний аналіз з реальним життям. Того ж-таки 1898 року у четвертому тому «Літературно-наукового вістника» він дав більш розлогий коментар чеховських здобутків, розмістивши у розділі «Із чужих літератур» розвідку під назвою «Новини російської літератури: Л. Толстой; Чехов; Боборикін; Мамін Сибиряк і інші „сибиряки“; Потапенко; Микулич; Горкій; ювілей Белінського» [6]. Заключною чеховською публікацією М. Грушевського на сторінках «Літературно-наукового вістника» став відгук на смерть письменника у 1904 році.

Однак «чеховський проект» «Літературно-наукового вістника» був би неповним без згадки про ще одну публікацію, яка відноситься до 1902 року. У сімнадцятому тому за вказаний рік поміж іншими повідомленнями рубрики «Хроніка і бібліографія» редакція часопису опублікувала «Признане А. Чехова» (збережена орфографія першоджерела. – В.Б.). Це був перекладений українською мовою лист А. Чехова до А. Кримського, який супроводжувався короткою передмовою. Подаємо текст публікації повністю: «Пані М. Грушевська вислала Чехову через московського професора Кримського свої українсько-руські переклади його писань. На те Чехов одписав Кримському (по російськи, розуміється): „Щиро дякую за прислані переклади

моїх творів. Будьте ласкаві, одпишіть д. Грушевській, що, наскільки я розумію, переклади вона поробила дуже добре; коли б я знав її адрес, то поспішився б подякувати їй самій. Бажаю Вам усього гарного. Щиро Вас шануючий – А. Чехов. 21/XI 1901“» [19:27]. Даний лист був републікований у перекладі на російську мову у Повному зібранні творів і листів А. Чехова у 30 томах. Саме на нього дослідники, як правило, посилалися у розвідках на тему «Чехов і Україна». Між тим, поза увагою науковців залишалася мета оприлюднення приватного листа на сторінках українського часопису. На перший погляд, редакція лише доводила до відома читачів думку самого автора про опубліковані впродовж 1898 – 1899 років у «Літературно-науковому вістнику» повісті «Мужики», «Моє життя» та низку оповідань. Однак, якщо розглянути першодрук у контексті інших публікацій «Хроніки і бібліографії», то приватний чеховський лист набуває додаткового суспільного змісту. У 1902 році редакція продовжувала відстоювати свою позицію щодо права на існування часописів українською мовою і свого у тому числі. У 1901 році «Літературно-науковий вістник» було заборонено у Росії. Щодо правдивих мотивів заборони редакція часопису губилася у догадках. За версією, оприлюдненою І. Франком, ініціатива заборони «вийшла не від цензурного „відомства“, а стала наслідком «посторонніх впливів» (розрядка відповідно до першодруку. – В.Б.) [16:38]. Для редакції це було тим більш вразливо, оскільки часопис створювався «під фірмою наукового товариства, щоб відразу поставити його здалека від партійних суперечок і біжучої політики» [16:38]. Поставленої на момент заснування мети – «здобути для нового видання доступ у Росію» – редакції вдалось досягти, хоча розмір розповсюдження там був невеликий, за словами І. Франко, «ледве 150 передплатників» [16:38–39]. Апеляцією до А. Чехова спростовувалася, зокрема, думка кореспондента «Биржевых ведомостей», наведена у тому ж таки розділі «Хроніка і бібліографія», про те, що «після Шевченка по українськи пишуть самі лиш нездари („бездарности“), що погубили мову Шевченка» [19:27]. Лист А. Чехова свідчив на користь редакції. У контексті ж сучасного вітчизняного літературознавства зроблене сто п'ятнадцять років тому «признане А. Чехова» дає нові «свідчення», зокрема, про непересічну роль перекладачки Марії Грушевської і редактора часопису Михайла Грушевського в історії української літературної критики і перекладознавства взагалі, та чехознавства, зокрема.

У 1902 році на сторінках львівського часопису буде надрукована чергова добірка чеховських оповідань. Можливо, через те, що у журнальному

форматі А. Чехов уже «не уміщався» (у листі до М. Грушевського І. Франко якось писав: «На Чехова лишилося 3 ½ аркуші – не знаю, чи вміститься» [18:137]), у 1904 році ще за життя письменника накладом Українсько-руської видавничої спілки у Львові видається книга оповідань А. Чехова «Змора». Збірка нараховувала рекордну для того часу кількість чеховських творів в українському перекладі – дев'ятнадцять. Її особливістю був солідний об'єм – двісті сторінок – і передмова М. Грушевської, яка цього разу виступала не лише в якості перекладача, а також як літературний критик. На сьогодні книга «Змора» відноситься до рідкісних і зберігається у відповідних відділах бібліотек.

Переклади М. Грушевської мають неабияку цінність і представляють інтерес не лише для вузького кола спеціалістів, а й для широкого загалу читачів. Вони виконані на високому професійному рівні у руслі тих нових вимог до перекладацької техніки початку ХХ ст., що посилювали увагу до чистоти й оригінальності української мови, яка у двох імперіях зазнавала сильного впливу інших мов (найбільше польської та російської). Порівняймо, наприклад, переклад оповідання «Маска», зроблений М. Грушевською, з оригіналом: «Мущина встав, випростував ся і зірвав з себе маску. Відслонивши своє п'яне лице й поглянувши по всіх, він упав на фотель любуючись зробленим ним вражієм і радісно зареготав ся. А вражіння було дійсно незвичайне. Всі інтелігенти змішані переглянулись між собою і поблідли, деякі почали шкробатись в голову. Евстрат Спиридонич кахикнув, як чоловік, що несподівано зробив велику дурницю. В авантурнику всі пізнали місцевого міліонера, фабриканта, діничного почесного горожанина Пятигорова, знаного зі скандалів, добродійности, і як се нераз говорилось у місцевій часописи, – любовю до освіти» (правопис і пунктуація згідно з першоджерелом. – В. Б.) [21:38]. У А. Чехова: «Мужчина поднялся, вытянулся во весь рост и сорвал с себя маску. Открыв свое пьяное лицо и поглядев на всех, любуясь произведенным эффектом, он упал в кресло и радостно захохотал. А впечатление, действительно, произвел он необыкновенное. Все интеллигенты растерянно переглянулись и побледнели, некоторые почесали затылки. Евстрат Спиридонич крикнул, как человек, сделавший нечаянно большую глупость. В буяне все узнали местного миллионера, фабриканта, потомственного почетного гражданина Пятигорова, известного своими скандалами, благотворительностью и, как не раз говорилось в местном вестнике, – любовью к просвещению» [23:88].

Ще більш позитивне враження від перекладів М. Грушевської, а також уявлення про історичні трансформаційні процеси в українській мові можна

отримати, порівнявши її відтворення чеховського тексту з українськими радянськими перекладами. Звернімось, наприклад, до перекладу оповідання «Маска», зробленого А. Хуторяном: «Мужчина підвіся, витягся на весь зріст і зірвав з себе маску. Відкривши своє п'яне обличчя й подивившись на всіх, милуючись справленим ефектом, він упав у крісло й радісно зареготав. А враження, справді, справив він незвичайне. Всі інтелігенти розгублено переглянулись і зблідли, деякі почухали потилиці. Євстрат Спиридонович крикнув, як людина, що зробила несподівано велику дурницю. У бешкетникові всі впізнали місцевого мільонера, фабриканта, потомственного почесного громадянина П'ятигорова, відомого своїми скандалами, благодійністю і, як не раз говорилося в місцевому віснику, любов'ю до освіти» [20:19].

Як бачимо, переклад М. Грушевської виявляє більшу відповідність оригіналові саме завдяки тому, що перекладачка уникає калькованого перекладу: *вражіння* замість *ефект* (эффект) (тут і далі у дужках подаємо чеховські відповідники російською мовою. – В. Б.), *фотель* замість *крісло* (кресло), *змішані переглянулись* замість *розгублено переглянулись* (растерянно переглянулись), *шкробатись в голову* замість *почухали потилиці* (почесали затылки), *кахікнув* замість *крикнув* (крикнул), *авантюжник* замість *бешкетник* (буян), *дідичний почесний горожанин* замість *потомственный почесний громадянин* (потомственный почетный гражданин), *знаний* замість *відомий* (известный), *добродійність* замість *благодійність* (благотворительность), *часопис* замість *вісник* (вестник). Проста і легка мова, увага до стилістичного забарвлення окремих слів дозволяють М. Грушевській зберегти навіть у перекладі трагікомізм ситуації, описаної А. Чеховим, не порушити індивідуальний авторський стиль. Варіант А. Хуторяна через уніфіковану українську мову, калькування переважаної більшості слів може викликати сумніви у необхідності перекладу чеховських творів українською мовою взагалі. Цей невеликий приклад підкріплює думку сучасників, висловлену стосовно перекладів з інших мов: «Переклад д-ки М. Грушевської, мимо його високих стилістичних прикмет, визначається ще тим, що написаний мовою, однаково зрозумілою для читачів з Російської України й з Галичини. Перекладниця, отже, поставилась до сього завдання не формально, а поклала ще одну цеглину в той міст, що має з'єднати обидві частини української землі» [3:184]. Переклади М. Грушевської, таким чином, повністю відповідали двом найголовнішим критеріям, якими керувалась перекладознавча критика початку ХХ століття, визначаючи місце перекладного твору в системі національної літератури, – чистота української мови та вірність оригіналові.

Звернення до художньої системи А. Чехова, її тлумачення і сприйняття свідчать не тільки про шляхи розвитку літератури того чи іншого періоду, тієї чи іншої країни, а й про світогляд реципієнта – читача, критика, перекладача. Окремо слід звернутися також до питання про вплив дослідників на перекладознавчу позицію, середовище, у якому формувалась перекладознавчий талант. Як не раз було помічено, реалізуючи текст, автор свідомо чи несвідомо віддзеркалюється у ньому, тому кожний текст так чи інакше є авторським відображенням (див.: [11]). Саме таким текстом-відображенням є передмова до книги оповідань «Змора», яка репрезентує своєрідну парадигму сприйняття й інтерпретації М. Грушевською чеховської творчості одночасно і як читачем, і як дослідником-перекладачем.

За задумом львівських видавців, поява книжки припадала «якраз на двадцятип'ятиліття літературної діяльності Антона Павловича Чехова», тому М. Грушевська вважала за необхідне повідомити читачам «кілька слів про нього і його творчість» [21:VII]. Оскільки біографія А. Чехова була відома тільки в найзагальніших рисах, з історією творчості «приходиться знайомитись тільки з його творів» [21:VII]. Достеменно не відомо, на чій праці орієнтувалася М. Грушевська у своєму критичному розборі. В українському літературознавстві другої половини ХІХ століття був широко розповсюджений біографічний принцип аналізу. Наприклад, львівський професор О. Огоновський (1833–1894) розглядав художній твір як прояв елементів біографії його автора, вважаючи саме цей принцип аналізу провідним. На нашу думку, у своєму чеховському дослідженні М. Грушевська тяжіє саме до такого аналізу.

За розвідками української дослідниці, виходило, що початок творчої діяльності А. Чехова слід рахувати від 1879 року, коли почали друкуватись його «дрібні гумористичні оповідання, підписувані псевдонімом „Чехонте“, в різних гумористичних часописах» [21:VII]. Зазначимо, що насправді перший друкований твір письменника датується березнем 1880 року. Однак символічно, що через цю фактологічну необізнаність українській збірці судилося бути першою і, за нашими даними, в силу непереборних обставин, єдиною прижиттєвою збіркою, присвяченою двадцятип'ятиліттю творчої діяльності письменника, принаймні в Україні. Надалі важливою віхою для чеховіани стане трагічний 1904 рік.

Були в українській біографічній версії ще деякі хронологічні неточності. Повідомлялося, наприклад, що в 1889 році, закінчивши медичний факультет і отримавши докторський ступінь, А. Чехов ніколи не займався лікарською практикою. Насправді, курс університету А. Чехов

закінчив у 1884 році і з того часу завжди мав лікарську практику. Обмовками на кшталт «подробниць з життя Чехова знаємо дуже мало» рясніла вся передмова. Ті ж відомості, які доводились до відома читача, містили дещо прямолінійні умовиводи. Наприклад, такі: «Оженившись з талановитою акторкою Кніпер, він став писати драми для славного аматорського театру в Москві (Художественный театр), де грає його жінка» [21:VIII] (мимоволі виникає аналогічна біографічна паралель із життя іншого подружжя: жінка, яка друкується у журналі, де за редактора її чоловік). Особливості чеховської проблематики та провідний настрій творчості письменника М. Грушевською було схарактеризовано так: «Вже в перших оповіданнях його пробивається песимістична нота і чим далі, тим вона кріпшає. Автор підчеркує сильно ненормальні, абсурдні сторони життя, так що при всій розкішній артистичності його твори гнетуть своєю безрадісністю. Згодом в них дається відчувати сильна, хоч неясна туга за ідеалом» [21:VIII – IX].

Авторка передмови заступається за А. Чехова перед М. Михайловським, спростовуючи його «закиди» щодо «рівнодушності й браку ідейності». На її думку, «з дуже малими виїмками всі твори Чехова містять в собі якусь глибшу гадку, а є й такі, і то з пізнішої доби, де автор займається головно певними ідейними питаннями» [21:IX]. Серед сильних сторін чеховської творчості, на думку М. Грушевської, значиться і незвичайно широкий «круг його образів», бо «автор обсервував і потрапив відчувати людське життя в найрізніших ситуаціях так, що більше всестороннього писателя не має, мабуть, ніяка література» [21:IX]. Дослідниця намагається назвати всіх найприкметніших чеховських героїв з «кожної суспільної верстви», що «представляють цілу галерею типів». Розмірковування М. Грушевської тяжіють до своєрідної класифікації, як от: *мужики* (від «тупо наївного мужика» («Свідомий переступник»), «Мужики»), різних типів «добродушних собі людей і філософів в різних степенях» (мельник в «Моїм життю», тесля Єлізаров в «Яру») до «сільських елегантів і донжуанів» (Агафія, Єгер), *дрібні міщани*, «всякого рода купці», *духовенство* (від дяка до архієрея), *урядники* (від дрібних канцеляристів до прокурора), *народні учителі, учителі гімназії* (Человек в футляре), *професори університету* (Скучная история), *лікарі, артисти, звірята* (Каштанка, Білоголовий), «вкінці – великі артистичні образи природи» (пояснення в дужках відповідно до першоджерела, курсив наш. – В. Б.). Як бачимо, чеховські твори розглядаються з урахуванням їх цілісності, структурності, зв'язків один з одним. «І не можна сказати, – підсумовує авторка, – що в цій або в тій сфері Чехов чує себе ліпше чи гірше: він

всюди однаковий, всюди бистра обсервація, всюди тонке артистичне чуття великого артиста» [21:IX–X]. Закцентувала рецензентка увагу і на тих особливостях творчості письменника, які згодом у чехознавстві стануть загальноновизнаними – стислості викладу і відкритих фіналах: «І хоч як декотрі оповідання його короткі, то ніколи ця короткість не виходить їм на шкоду, вони всі повні, закінчені і майже всі дають далеку перспективу, дарма, що на так малій простороні» [21:IX].

З метою охарактеризувати «прикмети» таланту А. Чехова М. Грушевська з усього їй відомого 16-ти томного корпусу оповідань на свій розсуд обирає найрепрезентативніші. Такими стають, зокрема, «Свідомий переступник», «Нудьга», «В яру», «Мелюзга» («Дрібнота»), «Муж», «Мое життє». На жаль, аналіз обмежується стислим переказом змісту, однак викликає інтерес уже сама вибірка, тим більше, що у передмові згадуються не лише ті оповідання, які склали «Змору», завдяки чому контекст чеховської творчості значно розширюється.

До першодруку ж книги «Змору» увійшли наступні оповідання: «Змору» («Кошмар», 1886), «Тріумф» («Торжество победителя», 1883) «Панахида» («Панихида», 1886), «Маска» («Маска», 1884), «Прішибєєв» («Унтер Пришибєєв», 1885), «Твір штуки» («Произведение искусства», 1886), «З дневника заступника бухгалтера» («Из дневника помощника бухгалтера», 1883), «Віст» («Винт», 1884), «Плутанина» («Канитель», 1885), «Слідчий суддя» («Следователь», 1887), «Свідомий переступник» («Злоумышленник», 1885), «Журба» («Тоска», 1886), «Краса» («Красавицы», 1888), «Дома» («Дома», 1887), «Заклад» («Пари», 1889), «Без титулу» («Без заглавия», 1888), «Івасько» («Ванька», 1886), «На заслання» («В ссылке», 1892), «В яру» («В овраге», 1899). Оригінальні назви в дужках без зазначення року видання у більшості випадків були запропоновані самою перекладачкою, за винятком назв, співзвучних для обох мов, як, наприклад, «Панахида», «Маска», «Дома» тощо. Як бачимо, в основі не хронологічний принцип, а змістовний. Читач або дослідник, добре обізнаний з чеховською творчістю, зверне увагу, що всі оповідання, за винятком двох останніх, репрезентують 1880-ті роки. Характерно, що ті оповідання, з якими український читач був ознайомлений на сторінках часопису у 1902 році, в збірці не републікувалися. Її основу склали сім «дрібних оповідань Антона Чехова», перекладених і опублікованих у 1899 році. Можна припустити, що обираються найбільш репрезентативні, з погляду перекладача, оповідання, які доповнюють широку картину дійсності, висвітлену у повістях. У тодішніх умовах виховне завдання перекладу ставилось вище, ніж

пізнавальне. Узагальненим словом для характеристики змалюваної А. Чеховим картини життя не випадково стає «змора», тобто «виснаження», «кошмар».

Нагадаємо, що знайомство українського читача з творчістю А. Чехова мало «національні» особливості, розпочавшись не з гумористичних ранніх, а з серйозних творів зрілого письменника. Про «раннього» А. Чехова у передмові до «Мужиків» читачам стисло повідомлялось, що письменник належить до молодшої генерації в російській літературі, «до визначніших <...> репрезентантів разом з пок. Гаршиним і Володимиром Короленком» [22:9]. На думку автора передмови М. Грушевського, «дещо спільне внутрішнє також в'яже сих письменників, показуючи в них дітей одного покоління нашого нервового віку, виострених аналітиків і психологів, чутких на неправильності сучасного складу життя, на ті „кляті питання“ без відповіді, що насовує воно на кожнім кроці» [22:9]. «Як характеристичне для фізіономії автора», М. Грушевським відзначалось, що він «звідав особисто місце заслання для засуджених у Росії – острів Сахалін і описав його й жите засланців в формі подорожі – мемуара» [22:9]. Погляд А. Чехова на життя в цілому характеризувався як глибоко песимістичний: «<...> його увагу звертають звичайно негативні форми людського життя, прояви аномалії, що впливають з самих обставин і від людей, з людської дурноти, тривіальності, більш як злоби. Природа, дитяче жите, часто описуване автором, своєю несвідомою правдою дають контраст цьому людському нерозуму й тривіальності, на котрі автор недоліків, не вказує виходу. В деяких своїх утворах він дав невимовно прикрі в своїй невідрадності й безпорядності образи, і вони власне падають переважно на останні роки діяльності автора, що примітно все остріше бере життє в його аномаліях, – от як Палата № 6 (страшні непорядки в інститутах для божевільних), Сахалін і в решті – Мужики» [22:9–10].

Читачам переказувалась коротка історія критичної думки щодо «Мужиків». Зокрема зазначалось, що оповідання викликало «загальну сенсацію»: «Голоси критики поділились: одні піднесли реальність і талановитість сього сумного образу, що виступив як протест проти ідеалізування народного побуту у деяких народників, ідеалізовано шкодливого тим, що присипляло увагу до народних потреб. Зате інші добачили якісь неприхильні народу тенденції у автора» [22:10]. Український критик, своєю чергою, стаючи на бік письменника, не погоджується з М. Михайловським, який «закинув Чехову, що він зідеалізував міську трактирну цивілізацію», а натомість «перечорнив» селянське життя: «Такий осуд здається несправедливим. Автору ніхто не

закинув нереальності виведеного ним образу. <...> Причини селянської дикості автор вказує не в людях, тільки в їх економічних та суспільних обставинах» [22:10]. М. Грушевський нагадує, про відсутність ідеалізації свідчить і повість «Моя жизнь», яка видана в одній книжці з «Мужиками»: «Невимовно сумно виглядає в ній міська „інтелігенція“ і міщанство; <...>. Супроти сього міського дрантя герой повісті в селянським життю бачить щось висше <...>» [22:11]. Таким чином, висвітлюється схожість авторського бачення сільського та міського світів: «Коли зведемо до купи безпросвітний образ селянства, намальований в „Мужиках“, з таким же образом міста, показаним в повісті „Моя жизнь“, виходить зачарований круг, дуже характерний для песимістичного образу автора. Село гине в матеріальній і духовній нужді, в нечуванні, нелюдським упадку, але місто, „крамарів і трактирників“, де не можна знайти чистої людини, розуміється, не прийде до помочі йому» [22:11].

Однак у наступних рядках український критик слідом за російськими колегами висуває авторові своє звинувачення у необ'єктивності, «темній фантазії»: «В дійсності інтелігенція складається не з самих гіпокритів і егоїстів, і до всіх, у кого є любов до справедливості, почуття обов'язку перед народом, є любов до чоловіка – до всіх тих страшний образ, змальований автором в „Мужиках“, кличе до помочи, до праці коло свого народу» [22:11]. Як бачимо, М. Грушевський виступає і як літературний критик, і як громадський і політичний діяч. Водночас критичному текстові М. Грушевського притаманна певна художність, він експресивний, насичений метафорами, порівняннями, епітетами. Як справедливо вказують сучасні дослідники літературно-критичної спадщини українського науковця, у таких випадках М. Грушевський «висловлювався не лише як читач, але і як людина з певним письменницьким досвідом» [2:ХІХ].

Передмовою до «Мужиків» чехознавча діяльність М. Грушевського не вичерпується. У наступній книжці «Літературно-наукового вістника» за той самий 1898 рік (Т. IV) у розділі «Із чужих літератур» з'являється публікація «Новини російської літератури: Л. Толстой; Чехов; Боборикін; Мамін Сибиряк і інші „сибиряки“; Потапенко; Микулич; Горкій; ювілей Белінського» з зазначенням точного місця і дати її написання – «Грушевський хутір, серпень» [6]. Не дивлячись на те, що стаття не персонально «чеховська», саме А. Чехов стає її основною віссю. На підтвердження наведемо розлогу цитату: «Дійсно, корифеї російської літератури 50-70 рр.: Тургенєв, Островський, Достоевський, Салтиков, Гончаров, Некрасов, зійшовши, не полишили по собі наступників тої ж міри. Останній з їх ряду – Лев

Толстой стоїть старим кріслатим дубом між молодою порослю і хщем, та й він перейшов на публіциста і мораліста, артистична ж творчість його останніх років не велика і сумнівної артистичної вартості. З молодших письменників 70 – 90 рр. не один не дорівняв корифеям старшої генерації й здебільшого не справдили вони надії, які на них покладались. Один тільки Антін Чехов все йде наперед і ще не завів надій – вийти на справді велику літературну фігуру» [6:134]. Як наслідок, «найважливішою новинкою російської літератури» критик вважає «дві річі Чехова: оповідання „Мужики“ (Селяни) і повість „Моя жизнь“ (Моє жите). Се безперечно найвизначніше з усього, що до тих часів написав Чехов, і сей повільний розвій його таланту (бо пише він вже яких кільканадцять літ, і декотрі збірники його оповідань перейшли вже за десяте видання – факт незвичайний в Росії!) подає надію, що в нім можемо ще побачити першорядну літературну силу» [6:138].

Далі критик вкотре зупиняється на оповіданні «Мужики», цього разу підносячи його «високу артистичну вартість» і підкреслюючи чеховську здатність створювати лаконічні і водночас місткі тексти: «На двох аркушах вісімки автор зумів дати незвичайно широкий і многосторонній образ селянського життя: тут змальоване і родинне життя, й порядки сільської адміністрації, й економічний стан, і культурний розвій, релігійні погляди, психологічні спостереження, цілий ряд типів, живих, з кістками і м'ясом, з своїми індивідуальними фізіономіями, і в додатку – ще настрої тихої, бідної, милої природи» [6:139]. Хоч і стисло, М. Грушевському вдалося вказати на головне у творчому методі письменника. Вперше у вітчизняному чехознавстві сказано про А. Чехова як про «незвичайно талановитого мініатюриста», який одним штрихом уміє дати цілий образ. Ця та інші тези будуть розвинуті наступними поколіннями дослідників. Всупереч багатьом сучасним А. Чехову рецензентам, український критик зазначає, що «тут не бездушний протоколізм, що за цим нелюдським, диким житєм чоловік чує чоловіка, і читач виносить не відразу, а співчуття, не хоробливе подразнення цим незвичайним брудом, а гуманний, ясний настрій» [6:139].

Ставлячи чеховську «Мою жизнь» в один ряд з «Мужиками», М. Грушевський анонсує появу повісті в перекладі українською мовою у своєму журналі. «Чехов написав її наче у відповідь на критики „Мужиків“, – розмірковує М. Грушевський. – Перед очима читача переходять урядники, інженери, купці й міщани, дами аристократки й професіональні учені, жите родинне і відносини службові, і це все до того ступеня тривіальне, некультурне, позбавлене якоїсь

людської моралі, що тяжко стає. Правда, Чехову часто закидали песимізм, навмисне перечорнювання життя, але образ провінціального життя, ним намальований, відповідає дійсному життю, хоч його приклади і зібрані тут в артистичному фокусі; се признала й критика» [6:139–140].

Окремо зупиняється М. Грушевський на образі Полознева, визнаючи його складним і не досить проясненим: «Взагалі трохи неясне робить враження ця фігура: чи це позитивний тип для автора? тоді мусили б ми його признати невдатним, бо ся фігура з її пасивністю, дуже лихий пластир на суспільну хворобу. Чи це тільки тип толстовця, з його принципіальною пасивністю („не противление злу“) і виключно суб'єктивними моральними задачами? – тоді автору випадало б, бодай кількома штрихами, як то він вмів і робить звичайно, зовсім не будучи холодним фотографом, дати цьому типу свою моральну оцінку. Взагалі звернувши увагу головню на образ суспільності, автор може замало зробив для свого героя, щоб з нього вийшла зовсім жива фігура» [6:141]. Як бачимо, тут український критик наближається до своїх російських колег, яким бракувало у творах А. Чехова авторської оцінки, авторського вироку, чітких мотивацій вчинків героїв (відповідні фрагменти зі статей О. Скабичевського, П. Перцова, Д. Мережковського та ін. наведено у монографії А. Чудакова [25:234–235]). Утім М. Грушевському у чеховській поезії вдалося помітити рису, яка буде схарактеризована науковцями лише у другій половині ХХ століття, а саме те, що для художнього світу письменника не притаманний цілеспрямований підбір речей, мотивів, рис характеру [Див. :25]. Вступаючи у заочну полеміку з неназваним критиком, який у бік А. Чехова зауважив, що «фабула повісті служить тільки формальним способом для того, аби намалювати суспільний образ, М. Грушевський проголошує прямо і беззаперечно: «Такий сильний артист, як Чехов, таких примітивних риштувань прибудові не потребує» [6:141].

У якості останніх чеховських новинок називаються «Человек в футляре, Крыжовник (аргест), О любви» (правопис і пунктуація згідно з першоджерелом. – В. Б.). На думку М. Грушевського, «вони зв'язані у автора в одну серію чисто формальним способом і змістом своїм мають дуже мало спільного. Артистична вага їх невелика; ще сильніше з них перше, що малює гімназійного учителя в стані хронічного переляку, ворога всього живого, свободного; два інші зовсім слабкі» [6:141]. У даному випадку критик не помітив тих внутрішніх зв'язків, які дозволили наступним дослідникам розглядати ці оповідання як «маленьку трилогію».

У той же час М. Грушевський намагається «реабілітувати» А. Чехова, приписавши йому

«провідну ідею», яка, насправді, у тексті висловлена не автором, а розповідачем: «Але цікава в них одна прикмета, нова в творчості Чехова – це ясно сформульована провідна ідея. Дотепер Чехов цим не погіршав, йому навіть закидали (хоч і несправедливо) індиферентизм; в цих же оповіданнях, хоч і устами введених персонажів, він висловлюється дуже ясно і категорично, особливо в другім оповіданні, де виступає з гарячою проповіддю громадської активності, роботи для загалу і нападає на підпорядкування цієї роботи задачам особистого морального поліпшення (себто на те ж «толстовство»). Це так незвичайно і несподівано у Чехова, що насувається гадка – чи не зробили на нього впливу ті нападки критики, і чи не схотів він задоволити своїх критиків «ідейними» оповіданнями? Це було б дуже шкода, тим більше, що оповідання вийшли розмірно слабенькі» [6:141–142].

Не обійшлося і без звинувачень А. Чехова вкупі з іншими російськими літераторами і публіцистами «в ювілейний рік Белінського», одних – «в ганебній нагинці на українське слово й літературу», других – у «малодушному чи двозначному мовчанні», третіх – у «стидкому індиферентизмі» [6:150]. А. Чехову дісталось за те, що в оповіданні «Человек в футляре» він «устами персонажа, і то досить позитивного, зачепив по дорозі наших компатріотів: там введена „хохлушка“ з Гадяцького повіту з різними смішними прикметами, і по дорозі „влетіло“ хохлушкам взагалі. Стара історія, від тургенєвського Пігасова почавши, і вона повторюється взагалі з усіма малодушними суспільностями, що не мають честі триматися свого, чіпляються чужої „вищої культури“ й ідуть їй на службу: ними послугуються – і зневажають» [6:142]. «Я думаю, – закінчує М. Грушевський, – що Чехов не дозволив би цьому своєму персонажу сказати щось подібне за польок, фінок і т.д., а з „хохлами“ які ж церемонії!» [6:142] (нагадаємо, що сам А. Чехов неодноразово іменував себе хохлом у приватному листуванні, про що М. Грушевський на той час знав, звичайно, не міг). Ця щира, непідробна (і, звичайно, несправедлива) образа на А. Чехова в особі його персонажа, висловлена всупереч жанру публікації не в академічній формі, а в приватно-інтимній, свідчила насправді не просто про визнання таланту письменника, а й сприйняття його як близької людини, «сердечного приятеля».

Саме так відреагує М. Грушевський на звістку про смерть письменника, відчувши «щирий біль як по утраті сердечного приятеля, що ділився з ними сумними або меланхолійними спостереженнями над цим повним сумних конфліктів і гірких абсурдів світом» [5:114]. Некролог, написаний М. Грушевським, має типологічні відповідності з іншими чеховськими некрологами, які порушували

жанрові канони і тяжіли до жанру критичної статті. М. Грушевський, відійшовши від безособово-стандартної форми, повідомляв про факти із життя письменника не відсторонено, а з почуттям болю і гіркоти, безпорадності від неможливості щось змінити, навіть звинувачення чеховського оточення: «Його довголітня недуга, його довга і тяжка боротьба зі смертю була звісна його прихильникам, хоч як узагалі мало звісно було з його приватного, особистого життя. <...> вже в 1890 р., під час подорожі з Сахаліна через Сибір у Чехова показалися вибухи крові. <...> треба було вести життя як можна гігієнічне, в теплім підсонню, в вигоді; а на це не було гроша, не легко було його заробити, і не було практичних здібностей у покійника, аби добути грошем добре зарядити. В 1899 році він продав авторські права на всі свої твори, вже написані, чи які б написав в будучности, петербурзькому книгареві Марксу за 75 тис. рублів, що мали бути йому виплачені протягом трьох літ; покійник пояснював сей учинок тим, що чуючи близьку смерть, хотів бодай останні роки прожити по-людськи. Але тими грошима господарити він не вмів, і перед смертю був знову не в світлих матеріальних обставинах, так що й потрібної вигоди не вмів мати» [5:114–115].

Згідно з біографічним методом, у поезиці письменника вбачався вплив життєвих перипетій: «Хоробливість, вічна близькість смерті положили глибоке пятно на творчість покійника – з неї віє ця меланхолія скоротечності життя, його красоти й змісту, і неминучість їх кінця» [5:115]. У зв'язку з цим по-новому тлумачились добре відомі твори: «„Нудна історія“ присвячена дуже тонкій, майстерній аналізі того перевороту, який передсмертний упадок сил і свідомість її близькості робить у чоловіці, навіть якнайліпше, здавалося б, забезпеченім від такого „малодушія“ – визначнім ученім і лікарі. В сім засудженім на близьку смерть ученім випливає, ще в неясних і несвідомих формах, та туга по „богу живого чоловіка“ – ідеальному, вічному змісту людського життя, що потім служить провідною ниткою в творчості Чехова, що також тужить по нім, хоч і не вміє його вказати – аж до смерті. Ся меланхолійна резигнація все глибше переходить потім у творчості Чехова й робить його ще чутливішим до людських страждань, болів – і до аномалій життя» [5:115–116].

Завершувалась публікація підкресленням чеховської творчої індивідуальності й значення його доробку для майбутнього: «Це вже дістало назву „чеховського тону“, „чеховської манери“. Одним вона подобається, інші обрушуються на неї за цей брак життєвої енергії, за пасивність і брак ідеалів. <...> Але й найгарячіші прихильники горожанських ідей у літературі не повинні переочувати глибокого й гуманного в ліпшій

значінні цього слова враження, яке робили й робитимуть твори Чехова» [5:116].

У створеному М. Грушевським творчому портреті А. Чехова звернено увагу і на особливий духовно-психологічний контакт між автором і читачем: «Чехов власне умів порушувати в чоловіку те, що при різницях обставин, складу, всього змісту життя в'яже його з людьми, умів відізватися до цього людського чуття в чоловіку. При безграничній майже просторі обсервації він умів знайти ту струну, яка відзвувалася в читачу, хоч би як віддаленій від ситуації, описуваної автором» [5:116]. За емоційною напругою некролог М. Грушевського типологічно близький до знаменитої некрологічно-критичної публікації А. Амфітеатрова, названої пізніше «плач по Чехову», з її всеохоплюючим «Помер поет усіх нас» [1:24].

Від роздумів про суспільну роль А. Чехова М. Грушевський переходить до роздумів про його значення для кожної окремо взятої людини: «Він був поетом людського чуття, сумного, меланхолійного чуття, і тому так багато мав щирих прихильників і приятелів серед людей, котрі також мали нагоду відчути на своїй шкірі й костях тверді колеса життя, пережили тріумфи грубої егоїстичної сили і не прилучилися до неї. В його тихій резигнації лежав глибокий і вічний протест проти сеї грубої сили і неустанный поклик до „бога живого чоловіка“. <...> Він далеко не сказав іще свого останнього слова – і тим гірший жаль викликає вістка про його смерть» [5:116–117]. Як бачимо, аналізуючи творчість письменника обґрунтовано і ретельно, М. Грушевський не просто дає оцінку, а відводить А. Чехову провідне місце у світовому літературному процесі.

Некролог супроводжувало те ж саме фото, яке публікувалось у збірці «Змора». Це малотиражований портрет А. Чехова, зроблений фотографом В. Чеховським, на якому письменник – з донкіхотськими стрілочастими вусами і зачесаним наверх пишним чубом, у незмінному пенсне і модній краватці. У чехознавців є принаймні дві версії, як фото потрапило до Львова: його міг подарувати сам А. Чехов (напр., у травні 1990 р. таку саму фотокартку він подарував кримському татарину Серверу Нурі), а міг придбати хтось із львівських шанувальників безпосередньо у фотографа (дякуємо А. Головачовій за атрибуцію

фото і висловлені у приватному листуванні версії; розраховуємо також на «підказку» грушевськознавців щодо історії з чеховським фото у Львові). У свій час В. Розанов звертав увагу, що у будь-якій інтелігентній сім'ї на видному місці неодмінно розміщували портрет чи карточку А. Чехова як знак певної ментальної, душевної спільності, спорідненості. Дозволимо собі припустити, що подібна карточка була і у сім'ї Грушевських.

Як відомо, І. Франко був переконаний, що саме своїми перекладами галицькі письменники дали українській літературі більше за наддніпрянських літераторів. Відповідно до його перекладознавчої концепції, переклади мали посприяти «вितворити з величезної етнічної маси українського народу українську націю, суцільний культурний організм, здібний до самостійного культурного й політичного життя, відпорний на асиміляційну роботу інших націй, відки б вона не йшла, та при тім податний на присвоєння собі в якнайширшій мірі і в якнайшвидшій темпі загальнолюдських культурних здобутків, без яких сьогодні жодна нація і жодна хоч і як сильна держава не може остоятися» [17:404]. Яскравим підтвердженням цієї тези є діяльність подружжя Грушевських, завдяки літературно-критичній діяльності яких українською культурною спільнотою був «присвоєний»/засвоєний один із найвизначніших загальнолюдських художніх здобутків – чеховський феномен. Кожна чеховська публікація, зроблена вченими, накреслювала перспективи подальших досліджень, тобто започатковувала підвалини і перспективи розвитку українського чехознавства, що, у свою чергу, благодібно позначилось на розвитку всього вітчизняного літературознавства того часу. На відміну від робіт іноземних колег (Е.-М. де Вогюе, Р. Лонга, Ж. Легра тощо), «чеховський» доробок Грушевських залишається досі недооціненим належним чином не тільки в історії світової чеховіани, а й в історії вітчизняної літературно-критичної думки. У своєму дослідженні ми намагалися довести, що український чеховський проект, започаткований Михайлом і Марією Грушевськими, був і залишається не лише продовженням діалогу між двома культурами, але й одним із об'єднуючих культуротворчих чинників української нації.

Література

1. Амфітеатров А. В. В посмертны дни (О кончине А. П. Чехова) / А. В. Амфітеатров // Амфітеатров А. В. Собр. соч. – СПб., 1912. – Т. 14. – С. 13–24.
2. Бурлака Г. Ще одна грань таланту: Михайло Грушевський – літературний критик / Галина Бурлака // Грушевський, Михайло Сергійович. Твори у 50 т. / М. С. Грушевський; редкол.: П. Сохань (голов. ред.), І. Гирич та ін. – Львів : Світ, 2008. – Т. 11. – С. XIII – XXXII.
3. Гехтер М. Рецензія на переклад «Страждань молодого Вертера» Й. Гете, який зробила М. Грушевська // Літературно-науковий вісник. – Т. 58. – Львів : Наукове товариство імені Шевченка, 1912. – С. 183–184.

4. Головачёва А. Г. Харьков в жизни и творчестве А. П. Чехова / А. Г. Головачёва // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія: Філологія. Вип. 62. – 2011. – С. 201–213.
5. Грушевський М. Антін Чехов, некролог / М. Грушевський // Літературно-науковий вістник. – Т. XXVII. – Львів : Наукове товариство імені Шевченка, 1904. – С. 114–117.
6. Грушевський М. Новини російської літератури: Л. Толстой; Чехов; Боборикін; Мамін Сибиряк і інші „сибиряки“; Потапенко; Микулич; Горкій; ювілей Белінського / М. Грушевський // Літературно-науковий вістник. – Т. IV. – Львів : Наукове товариство імені Шевченка, 1898. – С. 134–150.
7. Звьянцковский В. Я. Аксиография Чехова: система ценностей «чеховского интеллигента» в жизни и творчестве писателя, в современном мире и в школьном изучении : пособие для учителя / Владимир Звьянцковский. – Винница : Нова Книга, 2012. – 416 с.
8. Звьянцковский В. Я. Новелістика А. Чехова і М. Коцюбинського / В. Я. Звьянцковский. – Київ : Наукова думка, 1987. – 105 с.
9. Звьянцковский В. А. Чехов и Украина (По страницам нового издания) / Владимир Звьянцковский // Радуга. – 1985. – № 1. – С. 136–140.
10. Лосиевский И. Я. «Присутствие идеала»: Чехов и русский философско-художественный. ренессанс начала XX в. / И. Я. Лосиевский. – Харьков, 1994. – 48 с.
11. Лосиевский И. Я. Читатель, исследователь, интерпретатор, «соавтор» (на материале работ Андрея Белого о русских писателях XIX – начала XX века) / И. Я. Лосиевский // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Філологія. – 2016. – Вип. 75. – С. 125–137.
12. Никипелова Н. А. Чехов и Шекспир : мотив театра в драматичном сюжете «Бури» и «Чайки» / Н. А. Никипелова // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Філологія. – 2016. – Вип. 75. – С. 174–179.
13. Поліщук Я. Чехов в українській критиці (три інтерпретації класика) // Слово і час. – 2006. – № 1. – С. 62–71.
14. Силантьева В. И. Художественное мышление переходного времени (литература и живопись): А. П. Чехов, И. Левитан, В. Серов, К. Коровин / Силантьева В. И. – Одесса : Астро-Принт, 2000. – 352 с.
15. Торкут Н. Український шекспірівський проект – бути чи не бути? [Електронний ресурс] / Наталія Торкут // ЛітАкцент. – 27.02.2008. – Режим доступу: <http://litakcent.com/2008/02/27/natalija-torkut-ukrajinskyj-shekspirivskyj-proekt-butyu-chy-ne-butyu/>
16. Франко І. Заборона Літературно-наукового вістника в Росії / Ів. Франко // Літературно-науковий вістник. – Т. XVI. – Львів : Наукове товариство імені Шевченка, 1901. – С. 35–39.
17. Франко І. Збір. творів : У 50 т. / І. Франко. – Т. 45. – К. : Наукова думка, 1986. – т. 45. – 574 с.
18. Франко І. Зібрання творів у 50 т. : Листи тт. 48 – 50 / Іван Франко. – Т. 50 (Листи 1895 – 1916). – Київ : Наукова думка, 1986. – 704 с.
19. Хроніка і бібліографія // Літературно-науковий вістник. – Т. XVII. – Львів : Наукове товариство імені Шевченка, 1902. – С. 26–37.
20. Чехов А. П. Вибрані твори : пер. с рус. / А. П. Чехов. – Київ : Дніпро, 1981. – 404 с. – (Вершини світового письменства ; Т. 36).
21. Чехов А. Змора : оповідання / Антін Чехов [з рос. пер. М. Грушевська]. – Львів : Українсько-руська видавнича спілка, 1904. – 200 с.
22. Чехов А. Мужики / Антін Чехов / пер. М. Грушевської // Літературно-науковий вістник. – Т. II. – Львів : Наукове товариство імені Шевченка, 1898. – С. 64–99.
23. Чехов А. П. Полн. собр. соч. и писем: В 30 т. Соч. : В 18 т. Т. 3. [Рассказы, юморески, «Драма на охоте»], 1884–1885. – М. : Наука, 1976. – 624.
24. Чернопиский М. Михайло Грушевський – літературний критик / Михайло Чернопиский // Михайло Грушевський : Збірник наук. праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. – Львів, 1994. – С. 246–256.
25. Чудаков А. П. Поэтика Чехова / А. П. Чудаков. – М. : Наука, 1971. – 292 с.
26. Шеховцова Т. А. «У него нет лишних подробностей...»: Мир Чехова. Контекст. Интертекст : монография / Т. А. Шеховцова. – Х. : ХНУ имени В. Н. Каразина, 2015. – 196 с.
27. Шеховцова Т. А. Чаепитие в Сумах и не только... (ситуация чаепития в художественном мире Чехова) // Чеховский интеллигент: статика образа – динамика культуры : сб. докл. Международных Чеховских чтений в Сумах (май 2012 – май 2013). – Суми : МакДен, 2013. – С. 72–83.
28. Шеховцова Т. А. Чеховский музей в Харькове // «Как меня принимали в Харькове»: (А. П. Чехов и украинская культура) : сб. матер. Междунар. науч. конф., посвященной 150-летию со дня рождения А. П. Чехова. – Киев : Русское слово, 2011. – С. 88–95.
29. Шмігер Т. Історія українського перекладознавства XX сторіччя / Т. Шмігер. – К. : Смолоскип, 2009. – 342 с.